

Tożsamość (w) przestrzeni

Сущность пространства

пространство сущности

Studia dedykowane
Profesorowi Wasilijowi Szczukinowi

TOŻSAMOŚĆ (W) PRZESTRZENI

СУЩНОСТЬ ПРОСТРАНСТВА /
ПРОСТРАНСТВО СУЩНОСТИ

SCRIPTA ŁUŻNIANA

Tom II

TOŻSAMOŚĆ (W) PRZESTRZENI

СУЩНОСТЬ ПРОСТРАНСТВА /
ПРОСТРАНСТВО СУЩНОСТИ

Studia dedykowane
Profesorowi Wasilijowi Szczukinowi

Pod redakcją
Matyldy Chrzęszcz,
Kseni Dubiel
i Heleny Duć-Fajfer

Kraków

Matylda Chrząszcz

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

✉ <https://orcid.org/0000-0003-4313-5995>

✉ matylda.chrzaszcz@uj.edu.pl

Ksenia Dubiel

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

✉ <https://orcid.org/0000-0002-7512-2235>

✉ ksenia.panas@uj.edu.pl

Helena Duć-Fajfer

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

✉ <https://orcid.org/0000-0001-9436-3846>

✉ helena.duc-fajfer@uj.edu.pl

© Copyright by individual authors, 2022

Recenzenci

dr hab. Andrzej Dudek, prof. UJ

Prof. Natalia Vesselova, University of Ottawa

Opracowanie redakcyjne

Irena Gubernat (j. polski), Yanina Ryier (j. rosyjski)

Projekt okładki

Lesław Sławiński

ISBN 978-83-8138-730-9 (druk)

ISBN 978-83-8138-731-6 (PDF)

<https://doi.org/10.12797/9788381387316>

Na okładce: mapa Moskwy, 1726 (www.rijksmuseum.nl)

Publikacja dofinansowana przez Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43

e-mail: publishing@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

Fot. Barbara Szczukin

A handwritten signature in black ink, appearing to be 'B. Szczukin'.

TABULA GRATULATORIA

Zbigniew Babik, Uniwersytet Jagielloński
Vsevolod Bagno, Rosyjska Akademia Nauk /
Российская академия наук
Krzysztof Bak, Uniwersytet Jagielloński, Uni-
wersytet Sztokholmski / Stockholms
universitet
Katarzyna Bazarnik, Uniwersytet Jagielloński
Zofia Berdychowska, Uniwersytet Jagielloński
Krzysztof Bielawski, Uniwersytet Jagielloński
Piotr de Bończa Bukowski, Uniwersytet
Jagielloński
Dariusz Brodka, Uniwersytet Jagielloński
Jerzy Brzozowski, Uniwersytet Jagielloński
Renata Bura, Uniwersytet Jagielloński
Anna R. Burzyńska, Uniwersytet Jagielloński
Magdalena Wasilewska-Chmura, Uniwersytet
Jagielloński
Wojciech Chlebdą, Uniwersytet Opolski
Urszula Cierniak, Uniwersytet Humanistyczno-
Przyrodniczy im. Jana Długosza w Często-
chowie
Andrzej Dudek, Uniwersytet Jagielloński
Katarzyna Dybeł, Uniwersytet Jagielloński
Adam Fałowski, Uniwersytet Jagielloński
Lazar Fleishman, Uniwersytet Stanforda / Stan-
ford University
Dorota Gil, Uniwersytet Jagielloński
Pavel Glushakov, Ryga
Marek Hałaburda, Uniwersytet Papieski Jana
Pawła II
Agata Hołobut, Uniwersytet Jagielloński
Gabriella Elina Imposti, Uniwersytet Boloński /
Università di Bologna

Jadwiga Janaszek, Kielce
Maria Jodłowiec, Uniwersytet Jagielloński
Beata Kalęba, Uniwersytet Jagielloński
Jerzy Kapuścik, Uniwersytet Jagielloński
Lubov Kiselova, Uniwersytet w Tartu / Tartu
Ülikool
Jadwiga Kita-Huber, Uniwersytet Jagielloński
Anna Klimkiewicz, Uniwersytet Jagielloński
Maria Kłańska, Uniwersytet Jagielloński
Agnieszka Kocik, Uniwersytet Jagielloński
Alexandr Korablev, Doniecki Uniwersytet
Narodowy / Донецкий национальный
университет
Lesława Korenowska, Uniwersytet Pedagogicz-
ny w Krakowie
Lucyna Korycińska, Uniwersytet Jagielloński
Katalin Kroó, Uniwersytet Loránd Eötvös /
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Olga Kuptsova, Moskiewski Uniwersytet Pań-
stwowy / Московский Государственный
университет
Halina Kurek, Uniwersytet Jagielloński
Tatjana Kuzovkina, Uniwersytet Talliński / Tal-
linna Ülikool
Andrzej de Lazari, Uniwersytet Łódzki
Bohdan Łazarczyk, Uniwersytet Jagielloński
Lidia Macheta, Uniwersytet Jagielloński
Dina Magomedova, Rosyjska Akademia Nauk /
Российская академия наук
Izabella Malej, Uniwersytet Wrocławski
Agnieszka Malska-Lustig, Uniwersytet
Jagielloński

- Elżbieta Mańczak-Wohfeld, Uniwersytet Jagielloński
- Maria Maślanka-Soro, Uniwersytet Jagielloński
- Gabriela Matuszek-Stec, Uniwersytet Jagielloński
- Barbara Michalak-Pikulska, Uniwersytet Jagielloński
- Roman Mnich, Uniwersytet Warszawski
- Galina Nefagina, Akademia Pomorska w Słupsku
- Arkadiy Neminushchiy, Uniwersytet Dyneburski / Daugavpils Universitāte
- Jakub Niedźwiedź, Uniwersytet Jagielloński
- Sylwia Nowak-Bajcar, Uniwersytet Jagielloński
- Ryszard Nycz, Uniwersytet Jagielloński
- Tereza Obolevitch, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II
- Magdalena Ochniak, Uniwersytet Jagielloński
- Barbara Oczkowska, Uniwersytet Jagielloński
- Barbara Olaszek, Uniwersytet Łódzki
- Alexander Ospovat, Uniwersytet Kalifornijski / University of California
- Agnieszka Palej, Uniwersytet Jagielloński
- Ewelina Pilarczyk, Uniwersytet Jagielloński
- Irina Prokhorova, Moskiewski Uniwersytet Państwowy / Московский Государственный университет
- Elżbieta Przybył-Sadowska, Uniwersytet Jagielloński
- Wacław Rapak, Uniwersytet Jagielloński
- Renata Rodak, Uniwersytet Jagielloński
- Rozalia Sasor, Uniwersytet Jagielloński
- Yuliya Sergo, Udmurcki Uniwersytet Państwowy / Удмуртский государственный университет
- Elżbieta Solak, Uniwersytet Jagielloński
- Barbara Sosień, Uniwersytet Jagielloński
- Elena Sozina, Uralski Uniwersytet Federalny / Уральский федеральный университет
- Ewa Stala, Uniwersytet Jagielloński
- Lidia Sudyka, Uniwersytet Jagielloński
- Jan Szczepaniak, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II
- Włodzimierz Szturc, Uniwersytet Jagielloński
- Dorota Szumska, Uniwersytet Jagielloński
- Stanisław Śnieżewski, Uniwersytet Jagielloński
- Wanda Świątkowska, Uniwersytet Jagielloński
- Marietta Turyan, Sankt Petersburg
- Anna Walczuk, Uniwersytet Jagielloński
- Jadwiga Waniakowa, Uniwersytet Jagielloński
- Halina Waszkielewicz, Uniwersytet Jagielloński
- Władysław Witalisz, Uniwersytet Jagielloński
- Natalia Vesselova, Uniwersytet Ottawski / University of Ottawa
- Grażyna Zając, Uniwersytet Jagielloński
- Marcin Ziomek, Uniwersytet Jagielloński

Spis treści

TABULA GRATULATORIA	5
BARBARA SZCZUKIN, MAŁGORZATA SZCZUKIN	
Biogram z bliskiej perspektywy nakreślony	7
HELENA DUĆ-FAJFER	
Wasilij Gieorgijewicz Szczukin – wszechstronny badacz i erudyta.....	11
SPIS PUBLIKACJI	19
WSTĘP.....	37
Введение	39
PRZESTRZEŃ GEOGRAFICZNA.....	41
ANDRZEJ ROMANOWSKI	
Pogranicze polsko-rosyjskie (do roku 1863). Zagadnienia i postacie	43
MAGDALENA DĄBROWSKA	
Ziemie niemieckie oczyma rosyjskich podróżopisarzy przełomu XVIII i XIX wieku – miejsca wspólne, miejsca różne (wokół <i>Listów Rosjanina podróżującego po Europie od 1802 do 1806 roku</i> Dmitrija Gorichwostowa)	55
Кристина Воронцова	
Польша в русской литературе постсоветского периода: обзор проблемы	67
Дечка Чавдарова	
Образ Коми в воспоминаниях болгарских строителей и лесорубов	77
Джон Даглас Клэйтон	
Гурзуф как <i>locus amoenus</i> в житнетворчестве А.С. Пушкина.....	89
Виктор Скрунда	
К истории русской меньшинственной идеи в межвоенной Польше (ПОМ, 1934).....	101

PRZESTRZEŃ PSYCHOLOGICZNA	111
URSZULA TROJANOWSKA	
„Schody w pustkę” – przestrzeń i sen w opowiadaniu <i>Szatniarz</i> Jeleny Dołgopiat.....	113
Ксения Касаткина	
Психологическое пространство «подполья» в повести Ф.М. Достоевского <i>Записки из подполья</i>	125
Сергей Доценко	
Обезвельопал А.М. Ремизова как модель «внутренней эмиграции»...	139
Валерий Мильдон	
Эней и Анна. Пространства судьбы в <i>Энеиде</i> и <i>Анне Карениной</i>	151
Ксения Дубель	
Эго – Гео. Пространство личности или личность пространства? Заметки о ранних стихах Гео Шкурупия	163
MARIA MALEWSKA	
Pamięć i tożsamość w utworze Pavla Amnuela <i>Spowiedź</i>	173
PRZESTRZEŃ TEKSTUALNA	185
Аркадий Гольденберг	
Хронотоп праздника в метасюжете Гоголя	187
HELENA DUĆ-FAJFER	
Przestrzeń rosyjskości w literaturze łemkowskiej.....	201
Людмила Луцевич	
Хронотопический континуум поэмы Александра Пушкина <i>Цыганы</i>	217
Ольга Гриневич	
Полемика с усадебным текстом Л.Н. Толстого в романе М. Степновой <i>Сад</i>	231
Юрий Доманский	
Слово «сцена» в паратексте <i>Вишнёвого сада</i> А.П. Чехова. К вопросу о пространстве реально-художественном и пространстве реально-театральном в драматургическом тексте.....	243
Татьяна Автухович	
Экфрасис как способ формирования пространства смысла	255

PRZESTRZEŃ URBANISTYCZNA.....	267
KATARZYNA SYSKA	
O mitologii miasta w dramacie Jurija Kławdijewa	
<i>Obłok przypominający delfina.....</i>	<i>269</i>
BOGUSŁAW ŻYŁKO	
O pewnej reprezentacji wieczności (Uwagi o <i>Rzymie</i> Mikołaja Gogola).....	281
DZMITRY KLIABANAU	
Topos Rzymu jako element „mitu Husowskiego” Władzimira Arłoua	
(na materiale powieści <i>Czasy dżumy</i>).....	293
Михаил Строганов	
<i>Город пышный, город бедный</i> и его родственники	305
Павел Лавринец	
Поэтосфера Вильнюса как города храмов	317
Валентина Брио	
Вильнюсские дворики как особенный городской локус	329
Наталия Няголова	
Топос «города греха» в литературной урбанистике болгарской	
«оттепели». Предварительные заметки.....	343
Михаил Тимофеев	
Что делает наши ландшафты такими разными, такими	
привлекательными? (Английский индустриальный пейзаж	
XVIII-XX веков).....	355
PRZESTRZEŃ PODRÓŻY	367
MATYŁDA CHRZĄSZCZ	
Podróż do źródeł tożsamości. <i>Wschód</i> Andrzeja Stasiuka	369
MICHAŁ MILCZAREK	
<i>Wyspa</i> Gołowanowa albo o poszukiwaniu sensu w Arktyce.....	379
Александр Вавжинчак	
Путь как судьба. Повесть Виктора Астафьева <i>Перевал</i>	393

PRZESTRZEŃ WIZUALNA	405
Якуб Садовски	
Интеллигент в пространстве анимации. Мультфильмы по рассказам Эдуарда Успенского.....	407
Евгения Строганова	
Женщина с книгой в портретной живописи второй половины XVIII – первой половины XIX в. Модель и пространство. Заметки к теме	421
Наталья Мариевская	
Социальные пространства в динамике сюжета. Анализ драматургии современного фильма.....	435
Наталия Злыднева	
Концепт «путь-дорога» в русской живописи. наброски к теме	449
INDEKS OSÓB	461
Указатель имён.....	467

MATYLDA CHRZĄSZCZ

Uniwersytet Jagielloński

Podróż do źródeł tożsamości

Wschód Andrzeja Stasiuka

Po opublikowanym w 2000 roku *Dzienniku okrętowym*, włączonym później do książki *Moja Europa*, Andrzej Stasiuk został okrzyknięty piewcą Europy Środkowej, a jego tożsamość zaczęto określać jako środkowoeuropejską. Kilkanaście lat później pisarz zżyma się na zaszufladkowanie go jako specjalisty do spraw Europy Środkowej¹. Wprawdzie nazywa siebie Europejczykiem, ale prowincjonalnym i peryferyjnym. Peryferyjność wiąże się dla niego ze wschodem Europy, ale i Wschodem jako pojęciem szerszym, wykraczającym poza wymiar przestrzenny. Wydany w 2014 roku *Wschód* jest w dużej mierze osobistą opowieścią o tożsamości autora kształtowanej w cieniu Rosji i docieraniu do wschodnich korzeni tej tożsamości. Ich odnajdywanie w przypadku Stasiuka było wieloletnim procesem, którego punktem zwrotnym stała się pierwsza wyprawa pisarza w głąb Rosji (i dalej w kierunku wschodnim), a początek tego procesu wyznacza nieskrywana niechęć autora do wszystkiego, co kojarzył z Rosją.

Już po ukazaniu się *Wschodu* Stasiuk zdecydowanie odzegał się od swoich negatywnych wypowiedzi o Rosji („Cofam to wszystko”!²), przyznając, że jego stanowisko było „typowo polskie”, czyli podyktowane uprzedzeniami, stereotypami i ostentacyjnym brakiem potrzeby zrozumienia. Dopiero podróż do Rosji pozwoliła mu zrozumieć, że był w błędzie, a w jego obecnym stosunku do tego kraju daje się dostrzec przede wszystkim fascynację przestrzenią, będącą jednocześnie

¹ Zob. *Życie to jednak strata jest. Andrzej Stasiuk w rozmowach z Dorotą Wodecką*, Agora SA, Warszawa; Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2015, s. 168.

² *Andrzej Stasiuk: jeżdżę do Rosji, bo nudne i bezpieczne kraje mnie nie interesują*, [on-line:] <https://opinie.wp.pl/andrzej-stasiuk-jezdze-do-rosji-bo-nudne-i-bezpieczne-kraje-mnie-nie-interesuja-6016713494488193a?nil=&src01=6a4c8&src02=isgf> (10.07.2021).

istotnym czynnikiem w procesie określania tożsamości autora. Rosja stanowi bowiem znaczną część tego Wschodu, który w pisarzu, jak mówi, był od urodzenia i nigdy z niego „nie wywietrzała”³, a zatem jest integralną częścią jego tożsamości. Zaakceptowanie konsekwencji wynikających z faktu, że więź, która powstaje w wyniku narodzenia i dojrzewania w danym miejscu, ma szczególne oddziaływanie na tożsamość⁴, wymagało od pisarza czasu i osiągnięcia dojrzałości, które nie pozwalały już na buńczuczne, dawne sformułowania w rodzaju: „Ja Polak – ja wszystko wiem o Rosji, o czym tu pisać?”⁵. Pragnienie dowiedzenia się czegoś o Rosji w przypadku Stasiuka wpisało się w potrzebę dowiedzenia się czegoś o sobie.

Dzieciństwo i wczesna młodość pisarza upłynęły, według jego słów, w cieniu Rosji – czegoś „wielkiego, nieokreślonego i zarazem nadobecnego”⁶, a z perspektywy dziecka – nudnego i nieatrakcyjnego, jak radzieckie filmy wojenne, przypinki z główką Lenina i wielogodzinne telewizyjne transmisje z obrad KPZR. Taki obraz Rosji nie mógł poruszać dziecięcej wyobraźni – utożsamianie rosyjskości z radzieckością na wiele lat ukształtowało niechętny, a w najlepszym razie obojętny stosunek do wschodniego sąsiada Polski⁷. Ten utrwalony w świadomości, mało pociągający obraz Rosji przez lata zniechęcał pisarza do podróży po tym kraju, w końcu jednak zapragnął on „uwolnić się od Ruska z dziecięcych kawałów”, będącego uosobieniem pogardliwego stereotypu Rosjanina i, co pisarz podkreśla, „z własnej nieprzymuszonej woli” (122) poleciał do Rosji. Pierwszy obraz, jaki zapisał się w jego pamięci, to spluwający pod nogi ochroniarz z lotniska Szeremietiewo (122). Najwidoczniej Rusek z kawałów nie chciał opuścić Stasiuka – ten stereotyp zbyt mocno tkwił w świadomości pisarza, by mógł pozostać niezauważony. Tym razem jednak spojrzenie autora pozbawione jest niechęci i pogardy. „Proszę się odwalić – nie jestem antyrosyjski” (122) – pisze, uprzedzając potencjalne zarzuty. Nie patrzy na „Ruska” okiem tzw. cywilizowanego człowieka Zachodu skierowanym na „barbarzyńcę ze Wschodu”⁸. Przeciwnie – lotnisko Szeremietiewo 1

³ *Życie to jednak strata jest...*, s. 49.

⁴ Zob. T. Burdzik, *Przestrzeń jako składnik tożsamości w świecie globalizacji*, „Kultura – Historia – Globalizacja” 2012, nr 11, s. 13-27, [on-line:] http://www.khg.uni.wroc.pl/files/2khg11_burdzik_t.pdf (15.07.2021).

⁵ Cyt. za: M. Kowalczyk, *Antypodróż po Europie Andrzeja Stasiuka*, [on-line:] <http://www.laboratoriumkultury.us.edu.pl/?p=21495> (12.05.2021).

⁶ A. Stasiuk, *Wschód*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2014, s. 121. Wszystkie cytaty ze *Wschodu* na podstawie tego wydania, numery stron podaję w tekście po cytacie w nawiasie.

⁷ Zob. A. Strykowska, *Rosja Andrzeja Stasiuka. Ku oswajaniu mentalnych antywartości*, „Przegląd Rusycystyczny” 2012, nr 1/2, s. 130.

⁸ Wprawdzie wykreowany w utworze Stasiuka obraz Rosji w dużej mierze ukształtowany jest przez krajobraz postsowiecki, w którym dochodzi do „ostatecznej klęski ludzkiej materii”, jednak narrator nie występuje z pozycji „podmiotu postzależnościowego”, a jego opowieść nie ma

tak bardzo przypomina autorowi dworzec autobusowy w Lublinie (123), że od tej pory większość obrazów, dźwięków, zapachów doświadczanych przez niego w podróży po Rosji będzie u niego wywoływać skojarzenia z własnym losem i uzupełniać obraz samego siebie, pomagać w zrozumieniu własnej tożsamości. A. Gleń słusznie więc nazywa *Wschód* wyprawą do podstawy własnego widzenia siebie i rzeczywistości⁹. Cytując esej Stasiuka *Dojczland*, A. Stryjakowska zwraca uwagę, że dla pisarza motyw niechęci wobec Rosji jest czynnikiem konstytuującym polskość¹⁰. Narodowa tożsamość kształtuje się w zderzeniu z innym: „Bez ustawiania się w opozycji do tej reszty, prawdziwej czy wymaginowanej, nie mielibyśmy pojęcia, kim jesteśmy”¹¹, konstatuje pisarz, dodając oczywiście, że w przypadku polskiej tożsamości tym innym (obok Niemca) jest właśnie „Ruski”. We *Wschodzie* to „zderzenie z innym” przebiega nieco inaczej, bo dotychczasowy „inny” przestaje być opozycją wobec narratora, a płaszczyznę odniesienia stanowi przedstawiciel Zachodu. Fascynacja Rosją przeradza się u narratora w zazdrość, która z kolei pociąga za sobą wzdargę i niechęć do przybyszów z krajów zachodnich, traktujących Rosję z cywilizacyjną wyższością – globtroterów, którzy, jak intruzi, przyjeżdżają, by ją bezrefleksyjnie konsumować, uprawiać „postkomunistyczne safari”¹². Narrator ustawia się w opozycji właśnie do nich – w ich obecności jego „wschodniość” daje o sobie znać jeszcze silniej i wyraźniej pozwala mu odczuć, kim jest. Stasiuk przyznaje, że w jego uzurpacyjnym stosunku do Rosji jest nieco pychy wobec zachodnich turystów, wynikającej z jego zadowolenia na Wschodzie i z poczucia, że jest jego mieszkańcem bardziej niż oni. Stasiuk sytuuje się więc nie w kontrze do „Ruskiego”, ale po jego stronie – już nie „pośrodku”, pomiędzy Wschodem a Zachodem¹³, ale właśnie na Wschodzie. Nie może być inaczej, skoro „Wschód to los”, „Rosja to przeznaczenie”, a narrator „nie ma zamiaru umykać własnemu losowi”, nie ma „pokusy, by stać się kimś innym” (61).

Konfrontacja z ludźmi umożliwia narratorowi Wschodu określić swoją tożsamość geokulturową, natomiast konfrontacja z przestrzenią pozwala dotrzeć do tożsamości, pierwotnej, można rzec – gatunkowej, ludzkiej. Przypominając

charakteru kompensacyjnego. Wychodzi ona poza „polski kompleks ofiary” i przełamuje polską rusofobię. Zob. E. Rybicka, *Wschód wyobrażony. Wokół najnowszej prozy Andrzeja Stasiuka*, „Przegląd Humanistyczny” 2015, nr 4, s. 99-100.

⁹ Zob. A. Gleń, *Andrzej Stasiuk. Istnienie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019, s. 56, *Projekt: Egzystencja i Literatura*.

¹⁰ Zob. A. Stryjakowska, dz. cyt., s. 131-132.

¹¹ *Andrzej Stasiuk: jeżdżę do Rosji...*

¹² *Życie to jednak strata jest...*, s. 147.

¹³ Jest to więc swoiste przesunięcie tożsamości środkowoeuropejskiej, zaprezentowanej w eseju *Dojczland*, w kierunku wschodnim. Zob. A. Stryjakowska, dz. cyt., s. 130-131.

sobie pociągi przyjeżdżające z ZSRR w latach siedemdziesiątych na warszawski Dworzec Wschodni, pisarz snuje poetyckie, ale i podszyte ironią przypuszczenia o prawdziwym celu ich obecności w Warszawie:

[...] pewnie na pokuszenie te wagony były wysyłane. Żebym zatęsknił, żebym poczuł zapach tej przestrzeni, do której miały się wyrwać dusze i serca mieszkańców tych, pożałuj Boże, kraików na zachód od Bugu (133).

Przestrzeń, o której pisze Stasiuk, ma dla niego zapach nieskończoności. Obcowanie z nią, doświadczanie jej bliskie jest przeżyciu metafizycznemu, a dla starzejącego się mężczyzny ma dodatkową wartość – oswaja myśl o śmierci, chwilami wyzwala jej pragnienie. Nieograniczona przestrzeń staje się zatem drogą powrotu do prapoczątku. Doznanie przestrzeni, w której krajobraz naturalny wciąż dominuje nad kulturowym, przestrzeni w jej pierwotnej formie, wywołuje także pierwotne instynkty, budzi potrzebę dostosowania się do niej, wejścia w nią w również pierwotnej ludzkiej postaci po to, by w atawistyczny sposób się z nią zespolić, stać się jednym, a tym samym dotrzeć do korzeni swojego człowieczeństwa: „Po tygodniu jazdy przez step chciałem zdjąć ubranie i wejść na golasa w ten pejzaż. Kucać, zbierać suche gówno [...] palić ognisko”¹⁴.

Skoro „przestrzeń jest elementarnym składnikiem tożsamości”¹⁵, to podróż na Wschód, stający się „mikroświatem, w którym skupia się [...] jakiś niejasny prapobraz naszej ziemsko-ludzkiej kondycji”¹⁶, pozwala narratorowi określić nie tylko swoją tożsamość geograficzną i kulturową, ale także tę najbardziej podstawową, czyli ludzką.

Jeśli nieograniczona, wypełniona pustką przestrzeń pozwala dojść do głosu elementarnej ludzkiej tożsamości, to wpisana w przestrzeń materia, tworząca krajobraz, uruchamia pamięć narratora Wschodu i wyzwala w nim świadomość wschodnich korzeni jego tożsamości indywidualnej. Na pytanie, skąd jest, Stasiuk odpowiada: „Znikąd. Z przeszłości. [...] Nie jestem z miejsca”¹⁷. Ta nieco prowokacyjna odpowiedź mogłaby dowodzić wykorzenienia albo poczucia braku lub zachwiania tożsamości, ale świadczy o czymś innym. Odpowiedź na pytanie: „skąd jesteś” („kim jesteś”), nie musi się wiązać z konkretnym miejscem w przestrzeni geograficznej. „Znikąd” oznacza tu zatem nie wykorzenienie, ale przestrzeń

¹⁴ *Życie to jednak strata jest...*, s. 37.

¹⁵ T. Burdzik, dz. cyt., s. 13.

¹⁶ A. Gleń, dz. cyt., s. 56.

¹⁷ *Życie to jednak strata jest...*, s. 8.

przeszłości, nieistniejącą fizycznie i obecną tylko w pamięci. Warunkiem istnienia „ja”: „[...] minione nie umiera. [...] stanowi schronienie przed zagładą przyszłości” (117), staje się więc pamiętanie. Zatem jeśli „przestrzeń jest przeszłością” (58), to podróż do Rosji, Chin, Mongolii¹⁸ umożliwia pisarzowi to, co pozornie niemożliwe – ponowne, ale tym razem już świadome, doświadczenie tego, co towarzyszyło mu jako chłopcu i co go kształtowało. Podróż pozwala ożywiać obrazy zastygłe w pamięci, nadawać im barwy, dźwięki i zapachy. Przypominać sobie albo wyraźniej uświadamiać, kim jest: „Musiałem unieść te wszystkie obrazy, by potem połączyć je z tymi dawnymi, żeby jedno przeświecało spod drugiego, aż nie będzie można odróżnić” (116).

Ryszard Koziołek zauważa, że podróż pisarza do Rosji jest dla niego szansą na materialny ekwiwalent własnej przeszłości:

Czas zostaje odzyskany dzięki przestrzeni, która tam na Wschodzie przez swój ogrom, surowość, cywilizacyjną nieogarnialność przechowywała dawne formy życia [...] ¹⁹.

Wschód zaczyna się dla Stasiuka na prawym brzegu Wisły, ale jeszcze wyraźniejszą granicę stanowi Bug – „granica światów” (100). To jednak nie linie i granice wyznaczają zasięg Wschodu, ale krajobraz, w dużej mierze określający jego charakter. Pisarz nie „zwiedza”, ale wszystkimi zmysłami chłonie krajobraz, odnajdując w najbardziej nawet oddalonych od „granicy światów” miejscach elementy własnej tożsamości, ukształtowanej przez pejzaż dzieciństwa, który, jak uważa, „kształtuje na całe życie”²⁰. Wzmacnianie tożsamości, mimo oddalania się od miejsc dzieciństwa, staje się możliwe, ponieważ ów krajobraz mimo swego zróżnicowania okazuje się zaskakująco spójny. Głównym elementem, który go tworzy, jest Bug, rzeka dzieciństwa autora²¹, z rozlewiskami, trzcinowiskami i piaszczystymi brzegami. Spojrzenie na Bug dla narratora *Wschodu* jest za każdym razem tożsame z powrotem do minionego czasu, przywracającego się siłę, którą daje świadomość swojego pochodzenia. Echo tych wrażeń towarzyszy pisarzowi podczas spotkań z każdą kolejną rzeką, a przekraczanie jej to jakby coraz głębsze

¹⁸ Ciekawe, że pisząc o Wschodzie, Stasiuk pomija Ukrainę, ponieważ, jak mówi, zawsze wjeżdżał do niej wprawdzie jak do bliskiego, ale jednak obcego kraju: „Bandera nikogo mi nie zabił. Sowietów niczego mi na wschodzie nie odebrali [...]. Jak wjeżdżałem, to nie przychodziło mi do głowy, że do jakiejś dawnej Polski wjeżdżam”. *Życie to jednak strata jest...*, s. 166.

¹⁹ R. Koziołek, *Dobrze się myśli literaturą*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2016, s. 195.

²⁰ A. Stasiuk, *O nierzeczywistości ojczyzny*, „Tygodnik Powszechny” 2021, nr 25, s. 57.

²¹ Pisarz, choć urodzony w Warszawie, znaczną część swego dzieciństwa spędzał w wioskach nad Bugiem, skąd pochodzili jego rodzice.

zanurzenie się w przeszłość. Im dalej na wschód, tym bardziej w głąb czasu i swojego życia, ku źródłom własnej tożsamości porusza się narrator. Wschodnia Polska z jej łagodnymi wzniesieniami, z powtarzalnością i przewidywalnością pejzażu wnosi wewnętrzny spokój i pozwala myślom zanurzyć się w przeszłości:

te strony [...] były zielone, przesiąknięte złotym światłem i wydawało się, że upał nigdy ich nie opuszcza. I że im dalej w pofalowany krajobraz, tym cisza staje się głębsza. Jakby się woda albo lustro rozstępowały, otwierając przejście na drugą stronę. Do krainy dzieciństwa. Nad Bug z wysmuganym na błękitno brzegiem (81).
Krajobraz faluje. Łagodne grzbiety wzgórz toczą się na wschód ku granicy (69).

Zdawać się może, że naturalnym przedłużeniem Lubelszczyzny jest stepowy pejzaż rosyjski:

Zielone wzgórza ciągnęły się po horyzont. Żwirowa droga wspinała się na kolejne grzbiety i po drugiej stronie znowu otwierała się trawiasta nieskończoność (145).

Z kolei nadbużańska równina z dziecięcych marzeń „przypominała step z drobnymi figurkami krów, owiec i koni” (104).

Cechą krajobrazu dzieciństwa były otwartość i odczucie bezkresu, towarzyszące dziecku patrzącemu na drugi brzeg Bugu. To, co w małym chłopcu wywoływało ekscytujące wrażenie nieskończoności, dla dorosłych było paradoksalnie źródłem opresji („Tamten otwarty pejzaż ich więził”) (206), dlatego szukali schronienia na przedmieściach w małych domach z „widokiem na sraczyk i gołębnik” (205), wprawdzie trywialnych, ale za to dających poczucie bezpieczeństwa. Opresyjność nadbużańskiego bezkresu była porównywalna z nieskończoną przestrzenią stepu, w której „sama idea ucieczki traci sens” (147), a dowodem prawdziwości tego stwierdzenia jest w utworze postępujący rozkład umiejscowionego w stepie obozu, składającego się z kilku nędznych baraków i zardzewiałych wieżyczek strażniczych.

Charakterystyczną cechą definiującą Wschód jest w odczuciu autora także nieustające zmaganie się krajobrazu kulturowego z naturalnym. We wschodniej Polsce pisarz dostrzega jego swoistą zagładę, postępującą od głównych dróg w głąb kraju, pochłaniającą ostatnie ślady minionego czasu – „resztki przedwiecznego”, stworzone z piachu i kurzu zmieszanych z rozkładającą się materią dawnych zabudowań:

Co ludzkie, nieco tu próchnieje i się zapada. Silikatowa cegła, bure drewno. Czarne, białe, szare. Cierpliwie wystawione na wiatr i deszcz. Na czas, który stoi jak mgła (59).

Podobne barwy „resztek przedwiecznego”, ustępującego pod naporem czasu i natury, pisarz dostrzega, patrząc na pejzaż z okien pociągu wiozącego go do Czyty:

Szare drewno, eternit i sztachetowe płoty [...] (133).

[...] sztachety, azbest, piasek, sztachety, azbest, piasek, sztachety, azbest, piasek, czasami heroiczny błękit okiennic. To była klęska ludzkiej materii (135).

Prawdziwa zagłada krajobrazu na całym Wschodzie ma podobny charakter, ale im dalej od Bugu, tym większą skalę przybiera. Jej sprawcą nie jest jednak czas ani natura, bo one tylko przywracają krajobrazowi pierwotną formę, ale zachodnia cywilizacja z jej różnokolorową, chaotyczną tandetą, dającą złudne wrażenie dobrobytu. W Polsce przybiera ona postać „gangreny trawiącej przedmieścia i pobocza głównych dróg”, „zaćmy z blachy, plastiku i kolorów jadowitych jak szerszenie” (59), podobną jak na rosyjskim Altaju:

Plastik, folia aluminium, kolory [...] Pod niskimi sufitami rozsiadłych chałup, pośród tego wytrawionego pogodą drewna, z tym pyłem znad Gobi w powietrzu. Przyroda, przyroda, trochę desek, belek, domy wynurzające się z tej przyrody dyskretnie i prawie naturalnie i raptem ten rozpirz barw, połysków i mamień [...] (187).

Pył i piach wraz z wodą to często pojawiający się we *Wschodzie* składnik krajobrazu, jego główny budulec i żywioł. Piasek cmentarzy i dróg, którymi lud wędrował z pustyni i wsi w „otchłanie miast”, piaszczyste pola i brzegi rzek budzą skojarzenia z wiecznością, z niekończącą się wędrówką, z nieuchronnym upływem czasu, przemijaniem i unicestwieniem.

Jednym z charakterystycznych elementów krajobrazu Wschodu, wpływającym na jego spójność, są w książce Stasiuka topole. Sadzone w Polsce na dużą skalę w latach powojennych miały tworzyć naturalne zapory przeciw szkodliwym wpływom powstających wówczas wielkich zakładów przemysłowych. Podobną funkcję pełniły na wschód od Bugu i do dziś po obu jego stronach są żywym dowodem komunizmu. Topole rosną w Czycie, Irkucku, Biszkeku i wzdłuż drogi prowadzącej z chińskiego lotniska – wynędzniałe, umęczone w miejskich warunkach, zakurzone, ale dające upragniony cień, prowadzą myśl ku krajobrazom dzieciństwa: topolowym zagajnikom, topolom wielkim jak baobaby, kryjącym „piorunowe kamyki”, topolom towarzyszącym umieraniu.

Krajobraz Wschodu spajają również zapachy zapamiętane z przeszłości – wonie ludzi, zwierząt, przygotowywanych potraw. Odnalezione po kilkudziesięciu latach w Biszkeku są potwierdzeniem sensu pamięci:

Zapach był chłodny, suchy i nieznan, a jednak łagodne uklucie w sercu było dowodem, że minione nie umiera. I że stanowi schronienie przed zagładą przyszłości (117).

Nie tylko wiejskie zapachy budują tożsamość wschodniego krajobrazu: również lotnisko w Bracku pachnie jak FSO na Żeraniu, w której pracował ojciec pisarza. We *Wschodzie* tego rodzaju osmotopografie pełnią dwie zasadnicze, określone przez Elżbietę Rybicką funkcje: zapachy zarówno „wyznaczają mapę regionu”, charakteryzują jego specyfikę, jak i stają się „mimowolnym źródłem pamięci miejsc i krajobrazów”²². W przypadku podróży Stasiuka po Wschodzie, a szczególnie po Rosji, takim mimowolnym źródłem pamięci stają się właściwie wszystkie doświadczenia. Doświadczając wschodniego krajobrazu, patrząc na ludzi, będących jego częścią, analizując doznania zmysłowe, jakich dostarcza Wschód, autor uruchamia swoją pamięć epizodyczną, która wywołuje w nim subiektywne odczucie przypominania sobie²³. „Dla pamiętającego pamiętanie jest mentalną podróżą w czasie, ponownym przeżyciem czegoś, co wydarzyło się w przeszłości”²⁴.

Wyprawa pisarza w głąb Rosji jest więc dla niego właśnie taką „mentalną podróżą w czasie”, sprzyjającą intensyfikacji samopostrzegania, będącego istotnym elementem tożsamości indywidualnej²⁵. Pamięć jest wręcz warunkiem tożsamości jednostkowej, bo to dzięki pamięci jednostka może doświadczać ciągłości siebie²⁶. Warto wyróżnić tu dwa pojęcia: pierwsze to pamięć autobiograficzna, opierająca się na narratywizacji wspomnień epizodycznych tak, by tworzyły one tzw. historie życia²⁷; drugie – to tożsamość narracyjna, czyli „historia, która w nas tkwi i którą

²² Zob. E. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Universitas, Kraków 2014, s. 262-263, *Horyzonty Nowoczesności*, t. 109.

²³ A. Erll, *Kultura pamięci. Wprowadzenie*, przeł. A. Teperek, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2018, s. 141, *Communicare*.

²⁴ Tamże.

²⁵ Dosłowne wrażenie powrotu do własnej przeszłości wywołuje w pisarzu pobyt w Irkucku: „[...] jakbym tu już był. Ale to tylko odzywała się moja podświadoma Rosja sprzed kilkudziesięciu lat, odzywała się jej najstarsza obecność” (118).

²⁶ A. Erll, dz. cyt., s. 142.

²⁷ Tamże.

możemy opowiadać”²⁸. Ta tożsamość i historia konstruowane są (jak w przypadku Stasiukowego *Wschodu*) „do tyłu”²⁹, czyli poprzez zwrot do własnej przeszłości aż do dzieciństwa. Pisarz przypomina sobie, „ponieważ nie ma innego życia” (289) – utrata pamięci i wspomnień oznaczałaby samounicestwienie. Ale jednostkowa pamięć to zbyt mało w zderzeniu z czasem, dlatego z pomocą przychodzi jej opowieść. Ma ona moc kształtowania pamięci zbiorowej, powodując, że „zagęszczone wyobrażenia, które powstają dzięki tekstom literackim, z czasem nie dają się odróżnić w naszej pamięci od rzeczywistych przeżyć”³⁰.

Pamięć, opowieść i tożsamość pozostają więc we wzajemnej zależności, wpływają na siebie, wzmacniając swój potencjał, a literacka opowieść Stasiuka o Rosji i Wschodzie potwierdza, że:

Opowieści nas przecież kształtują tak samo jak życie. Im ta opowieść będzie pełniejsza, bardziej wieloznaczna, wielowątkowa, tym silniejsza będzie nasza tożsamość³¹.

Bibliografia

- Andrzej Stasiuk: *jeżdżę do Rosji, bo nudne i bezpieczne kraje mnie nie interesują*, [on-line:] <https://opinie.wp.pl/andrzej-stasiuk-jezdze-do-rosji-bo-nudne-i-bezpieczne-kraje-mnie-nie-interesuja-6016713494488193a?nil=&src01=6a4c8&src02=isgf>.
- Burdzik T., *Przestrzeń jako składnik tożsamości w świecie globalizacji*, „Kultura – Historia – Globalizacja” 2012, nr 11, [on-line:] http://www.khg.uni.wroc.pl/files/2khg11_burdzik_t.pdf.
- Erlł A., *Kultura pamięci. Wprowadzenie*, przeł. A. Teperek, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2018, *Communicare*, <https://doi.org/10.31338/uw.9788323534174>.
- Gleń A., *Andrzej Stasiuk. Istnienie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019, *Projekt: Egzystencja i Literatura*.
- Kowalczyk M., *Antypodróż po Europie Andrzeja Stasiuka*, [on-line:] <http://www.laboratoriumkultury.us.edu.pl/?p=21495>.

²⁸ W. Łukaszewski i in., *Tożsamość. Trudne pytanie kim jestem*, Smak Słowa, Sopot 2012, s. 50, *Blżej Psychologii*.

²⁹ Tamże, s. 51.

³⁰ A. Erlł dz. cyt., s. 262.

³¹ *Życie to jednak strata jest...*, s. 100.

- Koziołek R., *Dobrze się myśli literaturą*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2016.
- Łukaszewski W. i in., *Tożsamość. Trudne pytanie kim jestem*, Smak Słowa, Sopot 2012, *Blżej Psychologii*.
- Rybicka E., *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Universitas, Kraków 2014, *Horyzonty Nowoczesności*, t. 109.
- Rybicka E., *Wschód wyobrażony. Wokół najnowszej prozy Andrzeja Stasiuka*, „Przegląd Humanistyczny” 2015, nr 4, s. 95-104.
- Stasiuk A., *O nierzeczywistości ojczyzny*, „Tygodnik Powszechny” 2021, nr 25.
- Stasiuk A., *Wschód*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2014.
- Stryjakowska A., *Rosja Andrzeja Stasiuka. Ku oswojaniu mentalnych antywartości*, „Przegląd Rusycystyczny” 2012, nr 1/2.
- Życie to jednak strata jest. Andrzej Stasiuk w rozmowach z Dorotą Wodecką*, Agora SA, Warszawa; Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2015.

ABSTRACT

Journey to the Sources of Identity: *The East* by Andrzej Stasiuk

The article depicts the issue of the relationship between broadly defined landscape and the identity formation. The subject of the analysis is the book *The East* published in 2014 by Andrzej Stasiuk. The writer's journey through the East (from the eastern regions of Poland across Russia to China and Mongolia) becomes a journey back in time into his childhood. It gives him an unique opportunity to analyze the factors that shaped his personality from the perspective of a mature man. It has been Russia that played a crucial role in the formation of his identity.

The author of the article brings to readers' attention the change in writer's attitude towards Russia that has been taking place over the years – starting from a sense of superiority and contempt ending in fascination and admiration. According to it, Stasiuk's story about the East can be interpreted as an attempt to regain the narrator's childhood as well as the childhood of the nation to which he belongs.

Keywords: identity, East, childhood, Andrzej Stasiuk

Słowa kluczowe: tożsamość, Wschód, pamięć, Andrzej Stasiuk

Tom jubileuszowy, który oddajemy do rąk czytelnika, stanowi wyraz najwyższego uznania wobec imponującego dorobku naukowego oraz wdzięczności za lata działalności dydaktycznej Pana Profesora Wasilija Szczukina. Publikacja jest próbą odzwierciedlenia szerokiego spektrum zainteresowań badawczych Jubilata, oscylujących wokół historii literatury i kultury rosyjskiej, metodologii badań literackich, poetyki sztuki totalitarnej, a także szeroko rozumianej geografii humanistycznej; osadza jednocześnie te pojęcia w kontekście macierzystym badacza – to jest fenomenów przestrzeni i tożsamości. Z wielką radością pragniemy podkreślić, że niniejsza księga, na którą złożyły się teksty wielu wybitnych badaczy literatury, sztuki i kultury, pragnących uhonorować Profesora Szczukina, stanowi platformę do wymiany myśli naukowców reprezentujących ośrodki naukowo-akademickie między innymi w Polsce, Izraelu, Bułgarii, Kanadzie, Stanach Zjednoczonych, Rosji, na Litwie i Białorusi, co należy uznać za jawne świadectwo swoistej niezależności nauki i jej niepodlegania różnorodnym ograniczeniom, które w danym czasie i danej przestrzeni mogą hamować kontakty i zaburzać procesy konsolidacyjne na bazie twórczej wymiany.

<https://akademicka.pl>

ISBN 978-83-8138-730-9

